

Architectuur N.L

GLAMOURMANIFEST + DIT IS DESIGN? + NIEUW LEVEN IN LEGE KERKEN + BUREN AAN 'T IJ + CREATIEF MET CPO + INTERVIEW JOHAN DE WACHTER + URBAN RESEARCHER FRANCESCA MIAZZO + GODDELIJKE MEUBELS + THUIS BIJ BRAM VAN BAALEN + GESLOOPT

The image shows the interior of a church, featuring a large, bright, arched opening on the left side. The architecture is a mix of traditional stone and modern white walls with a glass extension on the right. The floor is made of dark, square tiles. The text is overlaid in the center of the image.

Nieuw leven in lege kerken

hergebruik religieus erfgoed

De komende 10 jaar zullen naar verwachting circa 1200 van de in totaal 4200 kerkgebouwen in Nederland hun deuren sluiten. Dat zijn er meer dan twee per week. De opgave is nog vele malen groter als niet alleen kerken maar religieus erfgoed in het algemeen, zoals kapellen, parochiegebouwen, synagogen in ogenschouw wordt genomen. Door de grote hoeveelheid kerken die beschikbaar komt, neemt ook de urgentie toe om op goede manier leegstand onder deze gebouwen te voorkomen. Daarom hier enkele inspirerende voorbeelden van recent herbestemde kerken.

HERBESTEMMING

Kerken hebben een hoog maatschappelijk belang, een hoge belevingswaarde en vervullen een belangrijke wijkfunctie. Vrijwel iedereen wil deze betekenisvolle gebouwen behouden, en de reeks succesvolle voorbeelden van her- en nevenbestemming groeit gelukkig in rap tempo. Maar het proces van herbestemmen is vaak lastig en langdurig.

Cosmisch ontspanningscentrum Paradiso

Een vroeg en wereldwijd bekend voorbeeld van herbestemming van een kerkgebouw is Paradiso, de muziektempel aan de Amsterdamse Weteringschans. Strikt genomen gaat het hier niet om een kerk maar om een 'verenigingsgebouw' dat in 1879-1880 gebouwd is voor de Vrije Gemeente van Amsterdam, een van de hervormde kerk afgesplitste progressieve geloofsgemeenschap. In 1965 vond de laatste dienst plaats. Na een korte kraakactie en met medewerking van de gemeente opende in 1968 het 'cosmisch ontspanningscentrum Paradiso' zijn deuren voor het publiek. Het vrijkomen van het gemeentegebouw was exemplarisch voor de ontkerkelijking die was ingezet en zich steeds sterker voltrok in kerkelijke geledingen, het hergebruik was dat beslist nog niet. Menig kerkgebouw werd aan de sloophamer opgeofferd. Vooral de neogotische en beeldbepalende, katholieke kerken konden destijds nog op weinig architectonische waardering

rekenen. Dat had overigens ook met de houding van het bisdom te maken, dat een kerk vaak liever wilde slopen dan dat het gebouw een ongewenste herbestemming zou krijgen. Een katholieke kerk is, anders dan een protestante kerk, een permanent 'gewijde en heilige plaats'. En Paradiso was ongetwijfeld het meest schrikbarende voorbeeld van ongewenst hergebruik.

Kerk van Juinen

Een van de eerste herbestemde neogotische kerken in een lange reeks was de Martinuskerk in Utrecht. De kerk werd van de sloophamer gered door de aankoop van architect De Maar, die met zijn gezin de parochie betrok en de kerk voor culturele doeleinden verhuurde.

Zo figureerde het gebouw in de sketches

1. Voor de Sint-Joriskerk in Amersfoort heeft Van Hoogevest architecten een inbouw ontworpen die het mogelijk maakt om het gebouw naast de kerkdiensten ook te gebruiken voor uiteenlopende culturele doeleinden en verhuur. 2. Een vroeg voorbeeld van herbestemming waarbij het interieur en de ruimtewerking intact zijn gelaten: de Grote Kerk in Veere. Hier brachten Marx & Steketee in het dwarschip aan weerszijden van een podium stalen frames aan met houten vloeren, die corresponderen met de vloerniveaus van het hospitaal uit de Napoleontische tijd. Op, onder en aan deze vloeren staan en hangen facilitaire units voor de verhuur aan Muziekpodium Zeeland. • Foto René de Wit. 3. Het strakke witte element in de Sint-Joriskerk te Amersfoort is vormgegeven als een meubel dat een pantry, bergruimte en garderobe omvat. • Foto's Sint-Joriskerk Frank Hanswijk.

van Van Kooten en De Bie als de kerk van Juinen, voor onder meer de 'Holy cross', een indoor motorcross. Vanwege de torenhoge onderhoudskosten zag De Maar zich genoodzaakt de kerk in 1988 te verbouwen tot appartementen. Hierdoor bleef het forse gebouw vrijwel ongeschonden in het straatbeeld behouden. Het behoud van het interieur was een iets ander verhaal. Op last van het bisdom Utrecht en monumentzorg waren alle interieuronderdelen die refereerden aan de rooms-katholieke eredienst al uit het gebouw verwijderd, inclusief de glas-in-loodramen, hoewel in de afzonderlijke appartementen een aantal architectonische en decoratieve details bewaard is gebleven. Van de ruimtewerking in het kerkinterieur valt nauwelijks iets te beleven. Het behoud daarvan werd inzet van veel latere herbestemmingen.

Eerste rijksmonument van Nederland

Met een bisdom of ontheiliging hoefde geen rekening gehouden te worden bij de verbouwing van de Grote kerk in Veere door bureau Marx & Steketee, met de monumentale waarden en de ruimtewerking des te meer. Al in 1881 werd de kerk, die hoog boven de compacte kern van Veere uittorent en van heinde en verre zichtbaar is, voor sloop behoed en als eerste rijksmonument van Nederland aangekocht. Sindsdien valt het gebouw onder de verantwoordelijkheid van de Rijksgebouwendienst. Het schip van de kerk werd in de loop van de 19e en 20e eeuw gebruikt als stal, overdekt voetbalveld, opslag van een aannemer, houthandel en feestzaal. Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw heeft de monumentale kerk een culturele functie. De ontwerpogave waar Marx & Steketee voor stonden was niet alleen het in tact laten van het monument en de ruimtewerking, én het faciliteren van het afwisselende culturele gebruik, maar ook de bewogen geschiedenis van het gebouw door de nieuwe architectonische invulling afleesbaar houden. De

periode die het meeste sporen heeft nagelaten, nadat de bouw in 1521 werd voltooid, is de Napoleontische tijd: in 1809 richtten de Fransen in het leegstaande schip een hospitaal in van vier verdiepingen. Marx & Steketee brachten in het dwarsschip aan weerszijden van het podium stalen frames aan met houten vloeren, die corresponderen met de vloerniveaus uit de Franse tijd. Op, onder en aan deze vloeren staan en hangen facilitaire units voor de verhuur aan Muziekpodium Zeeland, terwijl de Protestantse Gemeente Veere nog altijd kerkt in de Kleine Kerk, het voormalige koor van de Grote Kerk.

Nevenfuncties

Al sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw zoeken veel protestantse kerkgenootschappen, die na de reformatie hun intrek hebben genomen in middeleeuwse kerken, naar oplossingen voor het beheersen van de stook- en onderhoudskosten. In veel kerken is op een zo transparant mogelijke wijze een ruimte afgescheiden om de slinkende gemeenschap

in onder te brengen. Denk daarbij aan de Sint-Janskerk in Gouda met de beroemde Goudse glazen waar de twee traveeën onder het orgel met glas zijn dichtgezet.

Een zelfstandig meubel of doos-in-does constructie zijn veel gebruikte oplossingen om de ruimtewerking en de bouwkundige en decoratieve details zo veel mogelijk in tact te laten, en het gebruik van de ruimte te combineren met verhuur en andere nevenactiviteiten. Voor de middeleeuwse Sint-Joriskerk in het centrum van Amersfoort heeft Van Hoogevest architecten een nieuwe inbouw ontworpen die het mogelijk maakt om het gebouw, naast de kerkdiensten op zondag ook te gebruiken voor uiteenlopende culturele doeleinden en verhuur voor ontvangsten. Het strakke witte element is vormgegeven als een meubel dat een pantry, bergruimte en garderobe omvat.

AWG architecten heeft een doosconstructie toegepast bij de in oorsprong middeleeuwse kerk in Leegkerk in de provincie Groningen. In opdracht van de Stichting Oude

Groninger Kerken is de rijksmonumentale kerk herbestemd en intern verbouwd tot multifunctioneel centrum. Het traditionele meervoudige ruimtegebruik voor culturele en spirituele activiteiten moest behouden blijven en uitgebreid worden met een educatie- en expositieruimte met een bovenregionale uitstraling. De ambitie voor de voorzieningen en de bijbehorende technische en architectonische ingrepen lag hoog. Dit vertaalde zich in een ingetogen gouden kubus, die als een schijn los in de ruimte is geplaatst. Een monumentale trap door het volume geeft toegang tot een balkon dat gebruikt kan worden als podium, expositie- of educatieruimte. De benodigde voorzieningen zijn achter draaibare kastdeuren in de kubus weggewerkt. Deze kreeg zijn intrigerende kleur door het gebruik van een legering van koper en aluminium. In februari 2013 vond de voorlopige oplevering plaats.

Ook in de Sint Gertrudis van Nijvelkerk in het dorp Heerle (gemeente Roosendaal) was de herinrichting gericht op het uitbreiden van het bestaande kerkgebruik met functies die het voorzieningenniveau in het dorp op niveau houden. Het neogotische kerkgebouw uit 1864 is recentelijk opnieuw heringedeeld naar ontwerp van Oomen Architecten zodat zowel de ingekrompen parochie, als een huisartsenpraktijk en een dorps huis er een eigen plek hebben gekregen. De hoge ruimte is deels voorzien van glazen vloeren en in de zijbeuken zijn kubusvormige doosjes geplaatst, die voor de akoestiek en een warme uitstraling zijn bekleed met hout. De spitsbogen erboven

4 en 5. AWG architecten heeft een doos-in-doesconstructie toegepast bij de recente herbestemming van de kerk in Leegkerk tot multifunctioneel centrum. Een ingetogen gouden kubus is als een schijn los in de ruimte is geplaatst. Een monumentale trap door het volume geeft toegang tot een balkon dat gebruikt kan worden als podium, expositie- of educatieruimte • Foto's Harold Koopmans. 6 en 7. De recentelijke herinrichting van de neogotische Sint Gertrudis van Nijvelkerk Heerle door Oomen Architecten was gericht op het uitbreiden van het bestaande kerkgebruik met een huisartsenpraktijk en een dorps huis. De hoge ruimte is deels voorzien van glazen vloeren en in de zijbeuken zijn kubusvormige doosjes geplaatst. De wanden zijn voor het merendeel wit gepleisterd, zodat de blik getrokken wordt naar het decoratieve bakstenen koor • Foto's Filip Dujardin.

zijn voorzien van een glazen afscheiding. De wanden zijn voor het merendeel wit gepleisterd, zodat de blik door het middenschip getrokken wordt naar het decoratieve bakstenen koor.

Precair proces

Het blijft een lastige zoektocht naar nevenfuncties voor bestaande kerken om uit de kosten te komen. Vooral in kleine kernen krijgen veel kerkelijke genootschappen hun exploitatie niet meer sluitend. Een ander verhaal wordt het als een kerk leeg komt te staan. Het 'Samen op Weg' proces, dat begin jaren zestig in gang werd gezet, is in 2004 succesvol afgesloten met de officiële vereniging van de Nederlandse Hervormde Kerk met de Gereformeerde Kerken en de Evangelisch-Lutherse Kerk tot de Protestantse Kerk Nederland (PKN). Doorgaans worden bij het samengaan, een proces dat in veel gemeenten nog gaande is, een of meer kerken afgestoten. In de monumentenwereld rijst af en toe de dramatische vraag of kerken de nieuwe ruïnes van de toekomst zullen worden. Zo'n vaart lijkt het vooralsnog niet te lopen. De meeste kerken zijn iconen die vaak op de mooiste plekken staan en zich uitstekend lenen voor uiteenlopende publieksfuncties, bedrijven, wonen en horeca. **Maar kerken vervreemden is een ingewikkeld proces dat met veel emoties gepaard gaat.** Voor de PKN is een kerkgebouw altijd 'religieus erfgoed', met een christelijke, een religieus culturele en een maatschappelijke betekenis waardoor herbestemmingsprojecten wat vaker doorgang vinden. De beleving van de kerk is voor de katholieke gemeenschap

anders en ook de organisatie en daarmee de besluitvorming over een mogelijke verkoop en herbestemming is verschillend. Toch huiveren zowel kerkbesturen als de bisdommen meestal bij de gedachte aan een discotheek, café of moskee. Ook andere bedrijvigheid en wonen staan meestal niet hoog op de verlanglijst. Voor zowel de protestantse als de katholieke geloofsrichting geldt dat maatschappelijke en religieuze functies de voorkeur genieten bij herbestemming. Maar er zitten grenzen aan de markt voor vergaderruimte, concertpodia en andere culturele bestemmingen. Daarom is verkoop vaak lastig. Hier zijn gespecialiseerde marktpartijen in het zoeken naar hergebruik van leegstaande kerken op ingesprongen, zoals het Amsterdamse Reliplan Holding BV dat bemiddelt bij de aan- en verkoop van religieus vastgoed. Ondertussen proberen maatschappelijke organisaties, gemeenten en overheden de urgentie van het herbestemmen breed onder de aandacht te brengen van kerkbesturen en andere (professioneel) betrokkenen. Veel plannen voor herbestemming

stranden voortijdig door de torenhoge onderhoudskosten, gecompliceerde restauraties, veel regels voor de vaak monumentale complexen en tegengestelde belangen. De Stichting Behoud en Herbestemming Religieus Erfgoed (BHRE) probeert te middelen bij dergelijke problemen. Op initiatief van de BHRE is dit jaar Kerk en Klooster opgericht, een dochteronderneming van BOEi, die zich richt op herbestemming van industrieel erfgoed. BOEi heeft onder meer de Clemenskerk in Hilversum aangekocht en treedt op als ontwikkelende partij. De casco restauratie van de neoromaanse kerk uit 1914 is in juli dit jaar afgerond, maar een definitieve herbestemming is nog niet in het zicht, al zijn er wel gesprekken gaande met potentiële huurders. Het herbestemmingsproces lang en ingewikkeld. De inrichting en ingrepen wil BOEi vrij kunnen afstemmen op de gebruiker, instanties willen alleen een vergunning afgeven als duidelijk is voor welke nieuwe functie monumentale waarden worden opgeofferd.

8. De Majellakerk in Amsterdam Oost dateert uit 1925 en is in 2012 verbouwd door Architectenbureau Van Stigt en Zaanen Spanjers Architecten tot thuisbasis van het Nederlands Philharmonisch Orkest en het Nederlands Kamerorkest. Daarnaast zijn er sinds 1992 verhuurkantoren en een kindercrèche in het gebouwcomplex. De repetitiezaal van het orkest onder de koepel is akoestisch gescheiden van de kantoorruimten met een enorme glazen pui, gemaakt door Octatube. Een speciaal ontworpen constructie met houten schermen boven het orkest zorgt ervoor dat de musici op het podium elkaar goed kunnen horen. Verder zijn er kantoren, kleedruimtes, oefenruimtes en een personeelskantine die tevens gebruikt wordt als foyer bij openbare repetities. • Foto Peutz.

9

10

11

12

13

14

Dat het niet altijd een langzaam proces hoeft te zijn, bewijst de transformatie van de Onze Lieve Vrouwe Ten Hemelopneming in Helmond tot theater. Deze katholieke koepelkerk werd tussen 1915 en 1928 gerealiseerd naar ontwerp van de Rotterdamse architect Margry. In 2011 brandde in Helmond het kubusvormige theater van architect Piet Blom af en beraadslaagde men zich noodgedwongen over herbouw naar de oorspronkelijke tekeningen of nieuwbouw. Mei 2012 besloot de gemeenteraad dat er voor een periode van vijf tot tien jaar een tijdelijk theater gerealiseerd kon worden in de koepelkerk. In augustus dat jaar werd de laatste kerkdienst gehouden waarna het gebouw aan de eredienst werd onttrokken. Nog geen jaar later is in het gebouw het Theater Speelhuis geopend naar ontwerp van Cepezed. Omdat het een tijdelijke functie betrof in een monumentale kerk eiste het bisdom een min of meer reversibele ingreep zodat de kerk weer teruggebracht kan worden naar zijn oorspronkelijke staat. Cepezed ontwierp een oplossing die makkelijk verwijderd kan worden: de stalen tribune is

9. De Vestkerk in Haarlem is in 2011 verbouwd tot brouwerij, café en restaurant. H en E architecten heeft samen met interieurarchitect E.S.T.I.D.A. een ontwerp gemaakt waarbij de voormalige kerk als ruimtelijk geheel zoveel mogelijk intact is gelaten • Foto Rob Hoekstra. 10. Restaurant in het koor van de Broerenkerk in Zwolle • Foto Joop van Putten. 11 en 12. Tijdelijk theater in de O.L.V. Ten Hemelopneming in Helmond. Cepezed ontwierp een oplossing die makkelijk verwijderd kan worden • Foto's Jannes Linders. 13 en 14. Winkel uitgeverij Waanders in de Broerenkerk in Zwolle. BK architecten liet het zicht naar het koor open en plaatste nieuwe vloerniveaus langs de wanden • Foto's Jacqueline Knudsen.

bijvoorbeeld maar op een paar plekken met u-profielen gefixeerd aan het oorspronkelijke gebouw. Het trappenstelsel hangt aan de uitkragende loopbrug van het balkon.

Waanders in de Broeren

Een veel geroemd project is Selexys Dominicanen in Maastricht, volgens The Guardian de mooiste boekhandel ter wereld. Merckx + Girod richtte het middenschip van de 13e eeuwse kerk in met een kolossale inloopboekenkast en het voormalig priesterkoor met een leescafé. Het concept voor een 'cultureel aangeklede' boekhandel waar boekpresentaties, lezingen, debatten en exposities plaatsvinden heeft grootse navolging gekregen in 'Waanders in de Broeren', de herbestemming van de Broerenkerk in het centrum van Zwolle door uitgeverij Waanders. Voordat met de bouw kon worden gestart moest de kerk volledig worden gerestaureerd. Anders dan in de voormalige Dominicanenkapel is er hier voor gekozen om het zicht door het middenschip naar het koor open te laten en drie ingebouwde vloerniveaus langs de wanden te positioneren. Het ontwerp voor de inrichting en het meubilair is van het Utrechtse BK architecten. In de aangebouwde 'huisjes' zijn de voorzieningen voor de horeca ondergebracht, een ontwerp van het in Zwolse bureau 19 het Atelier, dat ook het vergunningentraject heeft uitgevoerd. Na zeven jaar van voorbereidingen opende de boekwinkel in juli zonder veel bombarie officieel haar deuren. Na afloop kunnen dergelijke succesverhalen op veel (architectonische) waardering rekenen. Maar ze bewijzen eens te meer dat een succesvolle herbestemming zich niet één op één laat herhalen, maar elke keer maatwerk is geboden. Dat maakt deze projecten ook zo interessant.